

Назви верхнього одягу в східноподільських говірках

У статті розглянуто структурну організацію, формування та функціонування лексико-семантичної групи назв верхнього одягу в східноподільських говірках.

Ключові слова: лексико-семантична група, диференційна ознака, назви верхнього одягу, східноподільські говірки.

Тематична група лексики одягу є однією з найдавніших пластів лексичного фонду української мови, зберігає інформацію про духовну і матеріальну культуру носіїв мови, постійно зазнає змін, що пов'язані з позамовними чинниками. Тому назви одягу були предметом діалектологічних студій поліських (Ф. Бабій, Г. Гримашевич), карпатських (М. Дерке, Н. Пашкова), східнослобожанських (Л. Лисиченко), східностепових (Н. Клименко), поліських, волинських та подільських говірок (Л. Анисимова), говірок Чернігівщини (Д. Неділько), Прикарпаття (Я. Вакалюк), Івано-Франківщини (О. Шляхов), середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя (Т. Щербина).

Назви верхнього одягу в східноподільських говірках системно не вивчалися, що зумовлює актуальність нашого дослідження. Метою статті є з'ясування способів номінації назв верхнього одягу в говірках Східного Поділля. Джерелом дослідження став Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках (Березовська), укладений за матеріалами, зібраними у 207 говірках Східного Поділля.

На суцільному ареалі досліджуваної мовної території репрезентантом семи 'верхній одяг' є лексема *пал'то*, що запозичена з французької мови та відома іншим слов'янським мовам (ЕСУМ, IV, 269). У досліджуваних говірках слово *пал'то* виражає загальну семантику 'верхній одяг' безвідносно до особливостей крою (довге, коротке, розширене), матеріалу виготовлення, сезону носіння, а також диференційних ознак 'чоловіче – жіноче', 'тепле – легке'. Названі

диференційні ознаки реалізуються у словосполученнях, де роль кваліфікатора виконує переважно прикметник. Диференційну ознаку ‘матеріал виготовлення’ позначають відносні прикметники, мотивовані назвою тканини: *пал’то ба’лонове*, *пал’то бас’тонове*, *пал’то бобрикове*, *пал’то дерман’т’інове*, *пал’то драпове*, *пал’то кашми’р’ове*, *пал’то кримп’л’інове*, *пал’то сукон.е*, *пал’то шаў’й’отове*. Пальтом номінують також виріб, виготовлений з обробленої шкіри без хутра. Цю диференційну ознаку передають дублети – прикметники *шкіряний*, який є літературною нормою (СУМ, XI, 477), та *кожаний*, що функціонує в діалектах та відомий багатьом слов’янським мовам (ЕСУМ, II, 492–493): *пал’то кожане*, *пал’то шк’іра’не*. Отже, найвиразнішою ознакою реалії, яка може номінуватися лексемою *пальто*, є матеріал виготовлення – натуральна чи синтетична тканина або шкіра. Ця лексема утворює опозицію до номінацій верхнього одягу, виготовлених із хутра. У «Словнику української мови» лексема *пальто* кодифікована як літературна норма зі значенням ‘верхній одяг довгого крою, що одягається поверх плаття, костюма і т. ін.’ (СУМ, VI, 35).

Окрему мікрогрупу становлять назви верхнього одягу, мотивовані матеріалом виготовлення. Вони можуть утворюватися за двома моделями. Поширенішим способом номінування верхнього одягу за матеріалом вироблення є словосполучення, стрижневе слово якого є назвою одягу, а залежне, виражене переважно прикметником, указує на матеріал: *пал’то ба’лонове*, *пал’то драпове*, *плащ ба’лон’евий*, *плащ бри’зентовий* тощо. Проте в цій мікрогрупі спостерігаємо однослівні найменування, мотивовані назвою матеріалу. Серед них виокремлюємо такі типи:

1) назви, утворені шляхом метонімічного перенесення (назва матеріалу → назва виробу (одягу)): *болонья* ‘капронова плащова тканина з одностороннім водонепроникним покриттям (від назви м. Болоньї)’ (СІС–1978, 105) → *ба’лон’їя* ‘куртка з тонкої непромокальної синтетичної тканини’; *бобрик* ‘грубе тепле сукно з грубою стоячою

ворсою' (СУМ, I, 206), що запозичено з російської мови, в якій утворено від назви *бобр*, *бобёр* за подібністю до бобрової шерсті (ЕСУМ, I, 217) → ¹*бобрик* 'чоловіча зимова сукняна куртка', 'сукняний піджак'. Лексема ¹*бобрик* у досліджуваних говірках має розгалужену семантичну структуру. Суперординатою є сема 'чоловічий одяг'. В окремих говірках лексема ускладнюється додатковими ДО 'специфіка крою' ('чоловіча зимова куртка з хлястиком і складкою ззаду', 'чоловіче зимове півпальто з хутровим коміром', 'коротка зимова сукняна чоловіча куртка з каракулевим коміром', 'чоловіча зимова куртка з хлястиком, боковими кишенями і гудзиками в два ряди', 'чоловіча сукняна куртка з цигейковим коміром, хлястиком і розрізом ззаду'), а також може позначати тільки деталь одягу, що виразно ілюструє тлумачення респондента ('комір із шкіри ягняти'). Крім названих, лексема ¹*бобрик* засвідчена ще з такими значеннями: 'шкіра з ягняти', 'піджак з ватною підкладкою і хутровим коміром', 'чоловічий кожушок';

2) другим типом утворення назв верхнього одягу, мотивованих назвою матеріалу, з якого він виготовлений, є суфіксальна деривація. За цим типом у досліджуваних говірках побутують такі назви: *ба¹лонка* 'плащ із тонкої непромокальної синтетичної тканини', 'куртка з тонкої непромокальної синтетичної тканини' ← *болонья* 'капронова плащова тканина з одностороннім водонепроникним покриттям'; *п¹л'ушка* 'жіноча плюшева куртка з ватною підкладкою', 'плюшева куртка чи пальто', 'плюшевий піджак' ← *плюш* 'схожа на оксамит тканина з м'яким довгим негустим ворсом на лицьовому боці' (СУМ, VI, 601); *оу¹чинка* 'безрукавка з овчини' ← *овчина* 'вироблена овеча шкура' (СУМ, V, 612); ¹*кожанка* 'пальто з шкіри', 'шкіряна куртка', 'верхній одяг, виготовлений з дубленої шкіри' ← *кожаний* ← *кожа* 'шкіра, шкура' (СУМ, IV, 208); *дуб¹л'анка*, *дуб¹л'онка* 'пальто з дубленої шкіри', 'куртка з дубленої шкіри', 'будь-який верхній одяг з дубленої шкіри', 'пальто з дубленої

шкіри, обшите хутром' ← *дублений* 'зроблений із шкір, що піддавалися дубленню' (СУМ, II, 429).

Виразною ДО верхнього одягу є його довжина. Диференційну ознаку 'короткий' передає назва конкретного одягу у сполученні з компонентом *полу-*, що приєднується до неї у препозиції: *полупал'*то, *полпал'*то 'жіноче півпальто із сукна', 'чоловіче півпальто з хутровим коміром'; *полуса'*чок 'жіноче півпальто із сукна'; *полу'*шуб^нка 'коротка шуба'; *полу'*шубок, *поло'*шубок, *пол'*шубок 'жіночий або чоловічий короткий одяг з хутра'.

Диференційну ознаку 'довжина' передають демінутиви: *жу'*панчик 'верхній короткий сукняний одяг із домотканого грубого сукна'; *кожу'*шок 'короткий кожух'; *'шуб'*ка, *'шуп'*ка 'короткий зимовий одяг із хутра'; *пал'*т'ішко, *пал'*т'ічко 'жіноче півпальто із сукна'; *о'*с'інчик 'жіноче півпальто із сукна'.

Спеціальним найменуванням короткого одягу, де виразником диференційної ознаки є лексичне значення мотиватора *короткий*, у досліджуваних говірках зафіксовано суфіксальний дериват *коро'*таш 'будь-який верхній короткий одяг'. Семантика лексеми *коро'*таш може ускладнюватися додатковими семами, проте архісема 'короткий' присутня в кожному із семантичних варіантів: 'верхній короткий одяг із домотканого грубого сукна', 'верхній короткий жіночий одяг, утеплений ватою', 'короткий зимовий одяг із хутра', 'жіноче півпальто із сукна', 'короткий жіночий піджак', 'коротка спідниця'. Спорадично в говірках засвідчено афіксальні деривати слова *коро'*таш – іменники жіночого роду *коро'*ташка, *коро'*тушка 'верхній короткий сукняний одяг з домотканого грубого сукна'; *коро'*тушка 'коротка куртка з ватною підкладкою'.

Диференційну ознаку 'сезон носіння' реалізує опозиція 'легкий одяг' : 'утеплений одяг', що співвідноситься з осінньо-весняним та зимовим сезоном його експлуатації. Названу диференційну ознаку

реалізовано у словосполученні з лексемою *пал'то* та прикметником-конкретизатором.

Значний ареал поширення має атрибутив *демісезонний* ‘призначений для носіння весною і восени’ (СУМ, II, 238). Цей прикметник запозичено з французької мови, де він є складним словом, утвореним від *demi* ‘половина’ і *saison* ‘сезон’ (ЕСУМ, II, 30). Крім варіанта, кодифікованого як літературний, говірки демонструють розмаїття фонетичних виявів цієї лексеми: *пал'то* (*де^нмоси^нзон.е*, *де^нмис'е^нзон.е*, *димос'і^нзон.е*, *дим'іс'і^нзон.е*, *димиси^нзон.е*, *димис'і^нзон.е*, *д'імос'і^нзон.е*, *д'ім'іс'і^нзон.е*, *дом'іси^нзон.е*, *домос'і^нзон.е*). Для реалізації семантики ‘демісезонний’ спорадично засвідчено вживання прикметника *сезонний*: *пал'то с'і^нзон.е*.

Сему ‘демісезонне’ можуть реалізувати також прикметники, мотивовані назвами пір року: *пал'то ве^нс'н'ане*; *пал'то* (*л'ітн'е*, *л'ітне*, *л'етне*, *л'етн'е*, *л'ет'н'е*), *пал'то* (*о'с'ін.е*, *о'с'ін'е*, *го'с'ін'е*, *го'с'ін'е*). У словосполученнях на позначення пальта для демісезонного носіння в атрибутивах, мотивованих назвами пір року, актуалізується семантика ‘сезонний’, а значення ‘конкретна пора року’ нівелюється, внаслідок чого названі атрибутиви стають синонімами-дублетами до прикметника *демісезонний*.

Сему ‘демісезонний одяг’ спорадично реалізує однослівна назва *о'с'інка*, *го'с'інка* ‘будь-яка осіння куртка’, мотиватором якої послугувала назва пори року: *о'с'інка на п'ід^нк'лад^нц'і би^нез^н вати / д'іло^н курткойу / нишче^н тал'ійі / ком'ірець с'цейі^н самойі манофак'тури* (Пог.).

Опозиційну сему ‘утеплений одяг’ реалізовано у словосполученнях з атрибутивом, мотивованим назвою пори року – зима: *пал'то* (*зимне*, *зимн'е*, *з'імне*, *з'імн'е*, *зимо'ве*, *зимове*, *з'і'мове*, *з'імо'ве*). Значення ‘зимове’ може передаватися прикметником, що мотивується матеріалом

утеплення, та представлено в говірках двома словотвірними варіантами: *пал'то* (*'ват'не*, *'ват'н'е*, *вато'ве*).

Кількісно невеликою в досліджуваних говірках є група найменувань верхнього одягу, мотивованих назвами природних явищ. Суцільний ареал утворює лексема *в'іт'роўка* ‘легка куртка з плащової тканини’: *ў госе'ни ї нап'ровесн'і хо'дили ў в'іт'роўц'і* (Тарн.). Слово не внесено до реєстру «Словника української мови», проте закономірний фонетичний варіант *вітрівка* кодифіковано в інтегрованій лексикографічній системі «Словники України», а також у «Словнику синонімів української мови» (СУ 1.05; ССн, I, 739). На позначення одягу, призначення якого – захищати від дощу, засвідчено лексему *дошчо'вик* ‘плащ з непромокальної тканини, призначений для захисту від дощу’. Названа лексема внесена до реєстру «Словника української мови» зі значенням ‘верхній легкий непромокальний одяг, що захищав від дощу’ та маркована як розмовна (СУМ, II, 403).

Розгалужену семантичну структуру в мікросистемі назв верхнього одягу має лексема *'бунда*, зрідка – *'бун'д'а*. За даними «Етимологічного словника української мови», вона відома в інших діалектах зі значеннями ‘вид суконного пальта’; ‘короткий хутрянний одяг’; ‘кожух без рукавів’, ‘тепла білизна’, ‘занадто широке пальто’, ‘плаття’, ‘сарафан’, ‘дитяче (переважно дівчаче) плаття’ і запозичена через польське та словацьке посередництво з угорської і східнороманських мов, де є етимологічно неясним (ЕСУМ, I, 295). У досліджуваних говірках лексема *'бунда* номінує одяг за особливостями крою. Переважна більшість семантичних відтінків об’єднані навколо семи ‘широкий, вільний’: ‘будь-який довгий одяг, вільного покрою, розширений донизу’, ‘довгий верхній жіночий стьобаний одяг, розширений внизу’, ‘зимове широке жіноче пальто’, ‘широкий одяг із домотканого грубого сукна, який підперезують у стані’, ‘широкий плащ із капюшоном’, ‘широкий одяг без рукавів із зав’язками на шиї’. У семантичній структурі лексеми *'бунда* спостерігаємо явище

енантиосемії, внаслідок чого слово може позначати різновиди одягу за ДО ‘довгий’ – ‘короткий’: ‘довге жіноче пальто’, ‘довгий одяг із домотканого грубого сукна’ – ‘тепле чоловіче півпальто’, ‘короткий верхній зимовий одяг із домотканого грубого сукна’. У ряді говірок лексемою *бунда* номінують одяг не за особливостями крою, а за його естетичним виглядом, зумовленим зношеністю одягу, його призначенням, відповідністю фігурі: ‘старий верхній одяг, у якому виконували роботу по господарству’, ‘негарний одяг’ (*см·і'йалис'а / йак хтос' по'гане ў'д'іне шос' / ка'зали / на'д'іла йа'кус' 'бунду* (Одай)). Зі значенням ‘довга, погано підігнана до стану одяга (переважно жіноча)’ лексема *бундя* відома й іншим говіркам української мови (ЕСУМ, I, 295). Ряд семантичних варіантів слова *бунда*, ускладнених додатковими ДО, слугує для номінації теплового одягу: ‘зимова куртка без гудзиків’, ‘безрукавка, утеплена ватою’. Семи ‘широка жіноча спідниця’, ‘широкий халат’, ‘довге жіноче плаття вільного покрою’, ‘довге дитяче плаття вільного покрою’, ‘довга спідня жіноча сорочка’, ‘довга дитяча сорочка’, що виокремлено в семантичній структурі лексеми *бунда*, включають цю лексему до іншої мікрогрупи найменувань верхнього одягу.

Окремі лексеми-композиції мотивовані призначенням одягу зігрівати тіло людини, захищати його від холоду. Вони вживаються як дублети й утворені за однією структурною моделлю: *душегрейка* ‘безрукавка, утеплена ватою’, ‘жилетка з хутряною підкладкою’, ‘куртка з ватною підкладкою’ і *тілогрейка* ‘безрукавка, утеплена ватою’, ‘плетена безрукавка з гудзиками’, ‘стьобана куртка на ваті’, які в досліджуваних говірках реалізовані кількома фонетичними варіантами: *душег'рейка*, *душог'рейка*, *душег'р'ейка*, *душ·іг'рейка*; *т'ілог'рейка*, *т'ілог'р'ейка*, *т'елог'рейка*, *т'елог'р'ейка*. Цими лексемами номінують одяг, що є джерелом додаткового тепла до іншого верхнього одягу і який піддівають під пальто, куртку або ж одягають поверх кофти. Виразною ознакою такого одягу є те, що він був без рукавів. У «Словнику української мови»

кодифіковано тільки лексему *тілогрійка* зі значеннями ‘тепла куртка без рукавів’, ‘стьобана ватяна куртка; ватник’ (СУМ, X, 139).

Інтегруючими семами для лексем *душегрейка*, *тілогрійка*, *герик* є семи ‘короткий’ і ‘відсутність рукавів’. У досліджуваних говірках словом ^l*герик* номінують чоловічий жакет із грубої тканини, легкий короткий жіночий одяг типу жакета, жилетку, легку курточку з капюшоном, легку куртку. Зі значенням ‘теплий піджак’, ‘напівпальто’ мадяризм ^l*герок* зафіксовано в закарпатських, середньокарпатських та лемківських говірках [103, 93; 148, 113].

Отже, домінантними диференційними ознаками, які впливають на структуру ЛСГ (лексико-семантичної групи) назв верхнього одягу є ДО ‘стать користувача’, ‘призначення’, ‘довжина’, ‘сезон носіння’.

Встановлено типові моделі мотивації назв верхнього одягу:

‘тканина; матеріал виготовлення’ → ‘назва виробу’ (^l*кожанка*, ^{п/л}*ушка* та ін.);

‘частина тіла’ → ‘назва виробу’ (*душег^рійка* та ін.);

‘сезон носіння’ → ‘назва виробу’ (*о^с’інка*, *о^с’інчик*, *пал’то зимо^ве* та ін.).

ЛСГ назв верхнього одягу утворює однослівні номени. Проте продуктивним тут є спосіб аналітичної номінації.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДжЕРЕЛ

Березовська – Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках / Г. Г. Березовська. – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.

Гримашевич – Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. І. Гримашевич. – Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.

ССн – Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 1999–2000.

СУМ – Словник української мови: В.11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.– Т. 1–11.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимова Л. Г. Назви верхнього одягу у поліських, волинських та подільських говірках / Л. Г. Анисимова // Дослідження з української діалектології. – К., 1991. – С. 126 – 140.
2. Бабий Ф. И. Бытовая лексика говорів середнього басейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов) : дисс.... канд. філол. наук : 10.02.02 / Бабий. – Ужгород, 1985. – 228 с.
3. Бичко З. М. Назви одягу та взуття в наддністрянському говорі / З. М. Бичко // Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі : збірник на пошану Дмитра Гринчишина / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 276 – 281.
4. Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV – XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / Г. В. Войтів. – Львів, 1995. – 24 с.
5. Гримашевич Г. Середньополісько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу та взуття) / Г. Гримашевич // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (мовознавство). Випуск XIX–XX. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2008. – С. 30–32.
6. Дерке М. Ж. Назви одягу в угорських говорах Закарпаття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.09 / Дерке Магдалина Жигмондівна. – Ужгород, 2002. – 184 с.

7. Клименко Н. Б. Лексико-семантична група назв верхнього одягу в східностепових говірках Красноармійського району Донецької області / Н. Б. Клименко // Матеріали вузівськ. наук. конф. : Філологічні науки. – Донецьк : Вид-во ДонДУ, 1997. – С. 122 – 125.
8. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Клименко Наталія Борисівна. – Донецьк, 2001. – 400 с.
9. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Пашкова Надія Ігорівна. – К., 1999. – 227 с.
10. Пашкова Н. І. Лексико-семантична група назв верхнього одягу в гуцульському говорі / Н. І. Пашкова // Семасіологія і словотвір. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 23 – 27.
11. Пашкова Н. І. Структурна організація лексико-семантичної групи назв верхнього одягу в українських говорах Карпат / Н. І. Пашкова // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. – Житомир, 1983. – С. 212 – 214.
12. Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся / Л. Г. Пономар. – К., 1997. – 182 с.
13. Щербина Т. В. Номінація верхнього одягу в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя / Т. В. Щербина // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. – Вип. 4. – Черкаси : Брама – Україна, 2007. – С. 159 – 168.